

VERONICA PĂCURARU

Institutul de Filologie
(Chișinău)

**REFLECȚII METALEXICOGRAFICE
LA APARIȚIA UNEI LUCRĂRI
LEXICOGRAFICE INEDITE: *DICȚIONAR
UNIVERSAL ILUSTRAT AL LIMBII ROMÂNE*
(în 12 vol.)**

Abstract

In the context of a metalexigraphic approach towards a recent publication – the prestigious *Romanian Illustrated Universal Dictionary in 12 volumes* – this article outlines some totals and perspectives in Romanian lexicographic tradition, especially in terms of explanatory lexicography. Thus, the author expresses a series of epistemic-axiological considerations concerning some current problems of lexicographic theory and practice, namely the typology of dictionaries, double-articulated formal architecture of language dictionary, the typology and role of lexicographic entries, some theoretical principles of lexicographic representation of various classes and types of lexical units as well as those of the to-date language imaginary reflection in language dictionaries.

Considerațiile pe care le vom expune în acest articol au fost prezentate public în cadrul Mesei rotunde cu genericul „Realizări recente în lexicografia explicativă română”, eveniment organizat de către Institutul de Filologie al AȘM și Grupul Editorial „Litera” cu prilejul apariției, la Chișinău, a unei lucrări lexicografice de anvergură – *Dicționarul universal ilustrat al limbii române (DUILR)* în 12 volume, operă care înscrie o pagină de excepție în tradiția lexicografică și, în general, în cultura românească.

Având, în esență, ca și toate dicționarele, destinația de „instrument al cotidianului”, lucrarea de referință este, în același timp, o operă singulară, ea beneficiind de marca de erudiție a unui prestigios colectiv de colaboratori (autori-alcătuitori – Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, redactor – Maria Onofraș), care și-au adus contribuția la elaborarea și redactarea sa. Un plus de valoare îi conferă dicționarului în cauză și faptul că el se înscrie cu fermitate în tradiția lexicografică de înregistrare, interpretare și descriere a unităților lexicului limbii române după modelul conceptual promovat de unii lexicografi-personalități remarcabile, care s-au impus în arealul lingvistic românesc la sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea, în special, Lazăr Șăineanu și Sextil Pușcariu.

Urmărind scopul de a satisface necesitățile de comunicare ale unui public-țintă cât mai extins, DUILR oferă, așadar, celor interesați, în primul rând, un bogat material lexical, de o mare diversitate, care tinde a fi pe măsura universului cognitiv al vorbitorilor contemporani de limba română. Astfel, *registru*l dicționarului înglobează, preponderent, unități lexicale ce se raportează la principalele straturi stilistice ale limbii române contemporane, și anume: cuvinte, expresii și îmbinări (colocații) stabile din uzul cotidian curent; cuvinte și sensuri vechi, în speță, arhaisme socioculturale; regionalisme; termeni

speciali din diferite domenii de activitate; termeni desemnând diverse concepte și noțiuni științifice; denumiri de curente politice, filosofice, religioase, culturale, estetice etc. și diverși termeni ce țin de acestea, precum și un vast inventar de semne lingvistice specifice – instrumente gramaticale și deictice, fără de care o comunicare verbală eficientă este de neconceput (or, acestea din urmă asigură, în mare parte, coerența și progresia oricărui discurs). Pentru a răspunde plener obiectivului său major al unei comunicări eficiente, dicționarul oferă pentru unitățile lingvistice descrise indicații particulare, de natură metalingvistică, privind utilizarea lor corectă. În plus, mențiunile lexicografice stilistice, prezente în DUILR într-un spectru foarte larg, permit reflectarea și ilustrarea tipurilor de *variere lexicală*, care se atestă preponderent în limba română contemporană și care, în mod firesc, și-au găsit reflectarea și în dicționar. La acest capitol se referă *variarea diacronică* (redată în dicționar cu ajutorul unor mențiuni de natură funcțional-stilistică, precum **arhaism cultural; învechit**), *variarea diastratică* (reflectată prin intermediul unor mențiuni stilistice de natură sociolingvistică, gen **argou; argotic; livresc; familiar; popular** etc.), *variarea diatopică* (reprezentată exclusiv prin intermediul mențiunii **regional**).*

Produsul editorial la care ne referim este cu certitudine unul de rezonanță și el comportă, pe lângă o certă valoare culturală intrinsecă, o valoare teoretico-practică extrinsecă, deosebită. Or, această apariție editorială, care se pretează, în mare măsură, calificativului de *dicționar de tip thesaurus*, nu doar marchează lansarea în circuit a unei lucrări lexicografice extensive unice, fără egal în arealul limbii române, ci ea oferă, în primul rând, posibilitatea de a face niște bilanțuri estimative și o analiză prospectivă la capitolul „lexicografie monolingvă națională” și de a exprima unele reflecții de natură metalexigrafică, centrate pe orientarea conceptual-teoretică, pe instrumentarul și pe metoda de valorificare și transpunere în practică a unor principii lexicografice, pe particularitățile discursului lexicografic, preponderent în scopul de a stimula optimizarea în continuare a acestei activități intelectuale specifice, polivalente și pluridimensionale, care este lexicografia explicativă.

Din această perspectivă, e de reținut că, în tradiția mai multor limbi, evaluarea lucrărilor lexicografice se operează în baza unor principii axiologice, în mare parte, prin prisma unor opoziții categoriale pertinente, care permit emiterea unor judecăți de valoare privind diverșii parametri ai dicționarului supus estimării. Parte dintre aceste principii și criterii evaluative ne vor servi drept suport epistemologic pentru considerațiile ce le vom expune în continuare.

Așadar, una dintre aceste opoziții modulabile, cea prin prisma căreia se pretinde a delimita riguros două tipuri corespunzătoare de produse lexicografice, se raportează la distincția de principiu dintre *dicționar* și *enciclopedie*. În această ordine de idei, se pretinde (în mare parte, eronat) că ar exista o limită tranșantă între două tipuri de lucrări lexicografice, care ar corespunde, în exclusivitate, celor doi termeni ai opoziției în cauză. Dar, de fapt și în esență, această opoziție exprimă două modalități posibile de a trata materialul supus descrierii într-o lucrare lexicografică, în special, sub unghiul de vedere al semanticii cognitive, și anume: definiția lingvistică și definiția enciclopedică.

* Conform afirmației autorilor din Prefața la DUILR, reprezentarea mărcii stilistice de răspândire teritorială a unor unități din vocabularul limbii române contemporane constituie o noutate lexicografică, în raport cu alte dicționare (explicative) ale limbii române.

În același timp, realitatea demonstrează că, în practica lexicografică, se stabilește tot mai mult un raport de complementaritate între cele două modalități de tratament lexicografic al unităților de registru, dintr-un dicționar filologic, în speță. Or, aceasta se datorează, incontestabil, caracterului inseparabil al cunoștințelor noastre despre lume și despre limbă, care structurează, concomitent, experiența noastră asupra lumii și limbajul nostru. De aceea, un dicționar de limbă care se vrea a fi bun trebuie să înglobeze, realmente, nu doar definiții de tip lingvistic, care au configurația unui ansamblu de „trăsături definitorii necesare și suficiente”, ci și explicații ale cuvintelor de tip enciclopedic, cu detalii multe, uneori chiar superflue. Și acest lucru este dictat, mai ales, de dimensiunea ontică și de specificul funcțional al unităților de registru supuse interpretării în dicționar, dar și de perceperea lor de către lexicografi. În același timp, la elaborarea unui dicționar explicativ, trebuie să se țină cont și de faptul că, în epoca contemporană, se atestă un proces sporit de democratizare a limbajului verbal, iar cei mai mulți dintre vorbitori se văd nevoiți a cunoaște și a utiliza în mod curent o multitudine de termeni speciali, care se raportează la limbajele specializate din diferite domenii de activitate tehnică, științifică etc., dar care încetează a mai fi apanajul exclusiv al unui cerc restrâns de consumatori. În aceste circumstanțe, lucrările lexicografice explicative, în special cele care tind a răspunde exigențelor unui cerc de utilizatori cât mai larg, adoptă o soluție strategică de compromis, inserând în registrul lor cât mai mulți termeni ce fac parte din diverse limbaje specializate, și conjugând, în consecință, cele două modalități de tratament lexicografic al cuvintelor-unități de registru. Astfel, multe dintre operele lexicografice contemporane capătă un statut special, cel de *dicționar enciclopedic*, și DUILR este o ilustrare elocventă a adoptării de către alcătuitoarii săi anume a unei atare strategii lexicografice. Căci, pe lângă lista impunătoare de cuvinte, expresii și îmbinări fixe acceptate ca făcând parte din fondul de bază al limbii române contemporane, registrul DUILR cuprinde un număr considerabil de unități - termeni din limbajele specializate, dar și sensuri speciale, terminologizate, ale unor cuvinte polisemantice din uzul curent, care se bucură de o frecvență sporită în limbajul cotidian, iar toate aceste unități sunt dotate cu explicații desfășurate, de tip enciclopedic.

Un alt detaliu important care validează statutul specific, de dicționar enciclopedic, al operei lexicografice în cauză este și faptul că alcătuitoarii săi au considerat necesar, mai ales în cazul termenilor-*denumiri populare* ale unor obiecte din realitatea extralingvistică, să indice și *denumirile savante* ale referențelor respectivi. Drept confirmare, poate servi mostra de tratament lexicografic aplicat în DUILR în cazul unor cuvinte polisemantice cu astfel de specific, pe care o prezentăm mai jos:

clopoțel, clopoței m. **1.** diminutiv al lui clopot; (spec.) clopot mic (care se agită cu mâna sau se agață la gîtul animalelor): *parcă-l văz pe venerabilul că se scoală și trage clopoțelul*. CAR. **2.** (de obicei la pl.) plantă erbacee cu flori în formă de clopot (*Campanula*). **3.** ghiocel (*Galantunus rivalis*): *în frunzele moarte din marginea unei rîpi, Vitoria găsi clopoței albi*. SAD. **4.** (reg. bot.) lăcrimioară (*Convallaria majalis*). [*Clopot* + *el*]. (DUILR, vol. 3, p. 3)

Este importantă, la acest capitol, și încercarea autorilor DUILR de a transpune în practică unul dintre principiile teoretice subordonate ideii de dicționar enciclopedic, care ține de concepția lexicografică a lui Sextil Pușcariu și care urmărește scopul de a spori

competențele cognitive ale utilizatorilor dicționarului. E vorba, în special, de principiul ce stipulează amplasarea în dicționar a unei informații particulare, bazate pe asociațiile ce le poate trezi un cuvânt, o informație lingvistică pe care S. Pușcariu o califică, de o manieră metaforică, drept „*atmosferă a cuvântului*”. Alcătuitoii operei lexicografice de referință aplică, așadar, acest principiu teoretic, însă în mod selectiv, în raport cu doar unele dintre cuvintele din registru. Și acest lucru le reușește grație inserării unor ilustrații și planșe care redau diferite asociații ale cuvintelor respective și care, pe lângă faptul că validează, o dată în plus, ideea de orientare enciclopedică a lucrării, au rolul primordial de a pune în lumină anumite fațete ale informației pe care o incodează aceste cuvinte–unități ale registrului dicționarului. Pentru conformitate, a se vedea modul în care este reprezentată în dicționarul vizat „atmosfera cuvântului” **pantofi**. Astfel, planșa consacrată ilustrării acestui cuvânt include drept componente ale „atmosfera” lui o serie de asociații pe care le poate induce această unitate lexicală, și anume: elementele constituente ale unui pantof (*manșetă, ștaif, toc, branț exterior, flec, carâmb lateral, șiret, cambrură, ureche, capsă, limbă, căptușeală, căpută, cusătură, perforație, talpă exterioară, ramă, bot perforat*), diferitele varietăți posibile de pantofi (*pantof cu barretă, pantof cu cioc, pantof cu cataramă, pantof cu toc, pantof oxford, pantof de stradă, pantof sandală*) ((DUILR, vol. 8). Tot aici, merită a fi pus în evidență și un alt demers, după noi salutar, al alcătuitoilor lucrării în cauză: în spiritul tradiției lexicografice de la începuturi a Academiei Române, reprezentată, mai ales, prin Dicționarul academic al limbii române elaborat de către Massim și Laurian, DUILR, urmărind scopuri pur pragmatice, oferă utilizatorilor săi echivalentele franceze și englezești ale denumirilor românești reflectate în planșa colorată (în cazul dat, e vorba de echivalentele pentru denumirile elementelor constituente și pentru varietățile respective de pantofi).

În altă ordine de idei, în presa de specialitate, dar și în mass-media generale, se atestă demult unele polemici privind opoziția dintre două tendințe în lexicografie, ce presupun potențiala luare de atitudine a lexicografilor în raport cu limba și limbajul care constituie obiectul propriu-zis al descrierii în dicționar. Se insistă astfel, pe de o parte, asupra unui *dicționar de tip pur descriptiv*, care să urmărească doar reflectarea neangajată a limbii și a lexicului, fără ingerința specialiștilor în materie în modul de utilizare a unităților linguale descrise, adică asupra unui dicționar care să fie o oglindă fidelă, recapitulativă și neutră a uzului scris și oral al cuvintelor limbii. Pe de altă parte, se vorbește doar despre necesitatea unui *dicționar de tip prescriptiv, normativ*, care să aibă drept scop și misiune exclusivă ghidarea utilizatorilor limbii către anumite norme, ce trebuie respectate cu strictețe, pentru a asigura astfel buna funcționare a limbii. În acest demers, lexicografului i-ar reveni rolul de arbitru, de jude suprem, de cenzor și paznic legitim și avizat al bunului uz al limbii. În realitate însă, este practic imposibil ca un dicționar să adopte o atitudine tranșantă în problema vizată. Or, într-un dicționar bun, care se vrea a fi în serviciul și în atenția unui cerc de consumatori cât mai larg, aceste două atitudini trebuie să coexiste, și la elaborarea dicționarului ele să fie conjugate în mod armonios, fără nicio exagerare. Or, DUILR acuză anume o astfel de tendință a alcătuitoilor în raport cu limba descrisă: el descrie uzul care corespunde nivelului majorității vorbitorilor și oferă, totodată, utilizatorilor săi potențiali maximum de informație privind modul recomandabil de întrebuințare a unităților de limbă pe care le inserează, și acest obiectiv se realizează prin intermediul multiplelor instrumente lexicografice subiacente acestui scop, care sunt mânuite cu multă abilitate și cu succes.

E vorba, mai ales, de vasta rețea de *mențiuni lexicografice* privind diversele caracteristici ale unităților de limbă descrise, și anume: principalele categorii gramaticale; particularitățile morfosemantice și morfosintactice; posibilitățile combinatorii selective; mărcile stilistice; indicațiile de natură metalingvistică privind diferitele subtilități de natură semantică și pragmatilistică; particularitățile sociopragmatice de funcționare a unităților descrise etc. O contribuție reală o au, în acest sens, și *exemplele*, care sunt, de obicei, de două tipuri: cele reprezentate prin multitudinea de citate extrase din operele unor scriitori notorii, și cele inventate de către alcătuitoari, așa-numitele exemple-matrice, care sunt reprezentate sub forma unor sintagme și/sau fraze-model.

Din punctul de vedere al structurii, un dicționar reprezintă întotdeauna o adevărată megaoperă, cu o „organizare internă dublu articulată” (J. Rey-Debove), în sensul că el se constituie dintr-o multitudine de opere fragmentare – articolele de dicționar, care se caracterizează printr-un mod de structurare individual, în timp ce dicționarul în ansamblu posedă o macroorganizare sau o așa-zisă „arhitectură formală” (J. Dubois), modulată în funcție de principiile teoretice care, în mod necesar, ar trebui să stea la baza elaborării unei lucrări lexicografice și să-i asigure individualitatea. Particularitățile de realizare a acestei duble articulări structurale ies în evidență într-un dicționar la fiecare dintre cele două niveluri de structurare a sa.

Astfel, la nivelul *microstructurii*, care într-un protocol de redactare a dicționarului prevede o arhitectură modelizată pentru diferite tipuri de articole lexicografice, se elaborează anumite *rubrici-standard* ale *articolului lexicografic* și anumite *stereotipuri de definire* a sensului, în corespundere cu natura semantico-gramaticală și semantico-referențială a cuvintelor descrise și în scopul armonizării tratamentului lexicografic al unităților de vocabular de aceeași categorie. În acest context, dicționarul de referință înglobează majoritatea rubricilor-standard, caracteristice pentru lucrările lexicografice similare, și anume: marca privind categoria gramaticală a cuvântului descris, marca referitoare la specializarea semantică a cuvântului în funcție de anumite categorii morfosintactice, cum ar fi, bunăoară, așa-zisul fenomen de „referință divizată”, în cazul unor substantive singularia tantum*, marca stilistică, marca domeniului de întrebuințare, mențiunile de ordin pragmatic privind spațiul geocultural tipic de răspândire a cuvântului, definițiile sensurilor cuvântului, exemplele ilustrative, sinonimele și etimologia cuvântului. În același timp, e de notat că în DUILR nu și-au găsit reflectare caracteristicile fonetice ale cuvintelor de registru. Ar putea fi contestate și unele modalități de definire a sensului cuvintelor, cu care se operează în mod curent în dicționar. A se nota, de exemplu, că în multe cazuri, pentru a identifica sensurile cuvintelor, alcătuitoarii lucrării fac uz doar de o singură tehnică lexicografică, demult și pe drept blamată – definirea sensului doar prin sinonime, fără explicația analitică a acestuia, fapt care le poate crea utilizatorilor unele confuzii (or, un consumator al dicționarului mai puțin inițiat în materie de limbă riscă să nimerească în situația unui adevărat „cerc vicios”, dacă i se pun la dispoziție doar sinonimele cuvântului, al cărui sens îl interesează, la un moment dat). Este elocvent, în această privință, modul în care au fost explicate, de exemplu, sensurile **3.** și **4.** ale substantivului **clopoțel**, prezentat

* A se vedea, de exemplu, reprezentarea în dicționar a fenomenului de „referință divizată” pentru substantivul singularia tantum **pământ** care, în funcție de categoria de număr, în cazurile când se utilizează și cu forma de plural, capătă sensul de „întindere de uscat; continent”.

mai sus, sau sensul 4. al adjectivului **comod**: 4. tihnit; liniștit; ușor; lejer. Este neadecvată și practica de a introduce obiectul în definiție, ca o componentă a sensului verbelor, în timp ce acesta reprezintă, realmente, contextul actualizator, și niciodată nu face parte din sensul propriu-zis al verbului. Pentru conformitate, a se vedea definiția sensului verbului **a combina*** – **a îmbina, a împreuna mai multe lucruri diferite** [evidențierea în definiție a obiectului semantic al verbului în cauză ne aparține, *V.P.*]

Macrostructura reflectă, mai ales, conținutul *registrii de dicționar* (care, în cazul DUILR, poate fi calificat drept unul *extensiv*, întrucât este destul de generos, căci înglobează un număr important de unități de vocabular, incluzând și diverși formați de cuvinte, precum prefixele și afixoidele), precum și modalitățile de structurare a acestuia. La acest nivel, alcătuirii dicționarului au găsit necesar a insera familia lexicală în cadrul articolului lexicografic al cuvântului-vedetă, precum și a degropa diferite cuvinte derivate în cadrul unor familii lexicale distincte, în cazul când bazele derivative sunt reprezentate prin cuvinte-omonime. În altă ordine de idei, se creează impresia că autorii DUILR sunt adepții unei concepții lexicentriste, mai ales în cazul omonimelor așa-zise semantice (sau omonime disjunctive), or, doar în rare cazuri acestea sunt prezentate sub forma unor unități distincte, autonome ale registrului dicționarului, autorii preferând să le prezinte drept sensuri independente ale cuvântului polisemantic, de la care ele descind, de fapt.

Pentru a încheia, vom evoca un detaliu sugestiv care, după noi, este în stare să determine cota de valoare a unei opere lexicografice. În tradiția lexicografică universală, în funcție de obiectivele și de specificul editării lor, se disting net lucrări lexicografice de două tipuri: *instituționale* și *de antrepriză*, distincția de principiu constând în faptul că ele sunt elaborate fie de către organisme special abilitate pentru aceasta, fie la anumite case de edituri. În Franța, bunăoară, sunt bine cunoscute cele două lucrări lexicografice *instituționale* fundamentale: *Dictionnaire de l'Académie* și *Trésor de la Langue Française* (elaborat la CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique), fiecare dintre ele fiind bazată pe o concepție teoretică individuală. În același timp, aceste dicționare se află într-o concurență acerbă cu așa-zisele *dicționare de antrepriză*, elaborate la cele două case de edituri celebre, *Larousse* și *Robert*. Lucru semnificativ, această concurență se menține, în primul rând, grație specificității celor două tradiții lexicografice seculare, dar și a perfectării în continuare a bazei lor conceptual-teoretice, prin concursul a două somități, nume de referință în lexicografia franceză, respectiv, Jean Dubois și Alain Rey, care dețin conducerea științifică a acestor opere lexicografice și perpetuează originalitatea lor, asigurându-le prin aceasta succesul continuu în lexicografia franceză. Am dori ca și Casa de edituri Litera să devină una de succes, anume sub acest unghi de vedere.

În final, ținem să felicităm colectivul de realizatori ai acestei opere lexicografice de lux, care ar trebui, incontestabil, să se regăsească în bibliotecile publice (dar și în cele personale!), și să urmărească dicționarului cale scurtă către utilizatori și o viață cât mai lungă. Or, intențiile sunt nu numai ale autorilor și ale consumatorilor, dar și ale Operei – Măria sa Dicționarul...

* O carență o prezintă în DUILR și lipsa prefixului infinitival **a** la forma inițială a verbelor – cuvinte-titlu din registru.